

BASRA. AL-BAŞRA (Avrupa'da orta çağda BALSORA adı ile bilinirdi; bugün garp dillerinde, ekseriya Bassora şeklinde yazılır), Irak ülkesi dâhilinde Bagdad 'in 420 km. ce-nûb-i şakisinde Şatt al-'Arab üstünde ticaret-gâh bir şehirdir.

Irak in iki büyük ticaret yolu olan Fırat ve Dicle nehirlerinin kavuştuğu garptan, yâni Nacd ve Suriye (Boşrâ)^den, gelen çöl yolları ile İran yaylasından gelen' yolların karşılaştığı Basra körfezi sahilini al-Bata!ih [b. bk.] bataklıklarından ayıran eşik üstünde, kadîm devirlerden beri, bir çok mühim şehirler bulunmuştur. İskender zamanında adı geçen Diritidis (Teredon) şehri,

bu ^avâlîde aranmak icap eder. Araplar burada Hurayba isminde bir mevkî buldular ki, sonraları burası Basra 'nın bir dış mahallesi olarak tanındı. Bununla beraber Basra, araplar tarafından, yeniden kurulmuş bir şehirdir. Bir çok ehemmiyetli yolların kavuşağında, hususiyle Irak 'a deniz yolu ile girmek teşebbüslerine karşı, pek hâkim bir vaziyette bulunan bu havalinin işgali, fatihler için, askerî bir zaruret idi. Bu mevkide, daha 14 (635) yılında kurularak, sonradan terkedilmiş olan bir ordugâhın bulunduğu yerde, halife 'Omar'in emri ile, 'Utba b. Gazvân tarafından yeni şehir tesis edildi (16 = 637 yahut 17=638). Basra, arap ordusu için bir depo yeri olmak üzere, kurulduğu için, nehrin garbın-daki bozkır ile nehrin vadisi arasında ziraate elverişli, suya ve otlaklara yakın bir mahal intihap edilmiştir. Bu yeni şehir adını, üzerinde bulunduğu zeminin tabiatından almıştır; *al-basra*, «yumuşak, kefekî (küfekî) taşı" demektir. Meskenler evvelâ basit kamış kulübelerden ibaret idi. Abü Musa al-Aş'ari kerpiçten bir cami bina ettirdi ki, bu bina çok geçmeden, pişmiş tuğla ile,

yeniden inşa edilmiştir. Bagdad, Samarra ve Rakka 'dakiler gibi, taş direkler üzerinde bina olunan bu camiden başka, bilâhare bir çokları daha inşa edilmiştir ki, bunlardan üçü, bugün mühim bir kısmı harabe yığını hâlinde bulunan eski Basra 'da, mevcuttur. 'Omar zamanında şehir, kanallar açılarak, nehre bağlandı. Basra şaşılacak bir sür'atle inkişaf etti. Her vesile ile ayaklanan ahâlisi, daha ilk zamanlardan itibaren, islâm tarihinde bariz bir rol aynamıştır. 'A'îşe ile Talha ve Zubayr, kendilerini Hurayba civarında vuku bulan Cemel muharebesinde mağlûp eden 'Ali 'ye karşı 36 (656) 'da Basra 'dan hareket etmişlerdi. Bugün dahi o civarda bulunan bir mahal, o muharebede ölen Zubayr'ın adı ile yâdedilmek-tedir ki, şimdiki şehirden 2 saatlik mesafede bulunan bu eski Basra bugün, hem bu sahabe'nin (Zubayr b. al-'Avvâm) hem, yine o zaman ölen, diğer sahabe'nin (Talha İbn 'Abd Allah) türbelerinin bulunması ile mâruftur. Horasan in bu şehirden idare edilmiş olması, Basra 'nın Emevîler zamanındaki ehemmiyetini belirten bir delildir. Devletin mukadderatı için mühlik olan kabîle rekabetleri, Basra 'da pek erkenden zuhur etti. O suretle ki, Mu'âviya'nin son zamanlarında, Ezd-ler gelip, şehirde yerleştiler ve Tamimler ile Kaysler aleyhine Rabi'alar ile birleştiler. Araplara bir çok „mav5li" 'nin de iltihakı ile nüfusu pek ziyâde artmış olan şehirde (daha hicretin 50. yılında bile Basra'nın nüfusu 200.000 kadar tahmin ediliyordu), asayîşi muhafaza etmek için, Emevî devletinin en muktedir memurlarını kullanmak icap etmiş idi. Haricîlerin tahrikatı da inzimam ederek, asayîşsizlik son hadde vardı.

BASRA. 3*t

Yakınındaki Küfe şehri gibi, Basra da, dahilî harpler

için, gayet müsait bir zemin teşkil ediyordu. Eraevî hâkimiyetine karşı en tehlikeli kıyamlar, ekseriyetle,. Basra 'da yahut bu şehrin civarında zuhur eyledi. Böyle olmakla beraber Basra, Abbâsîlerin muzafferâne yürüyüşüne karşı, 'Ali taraftarlığı fikrinin çoktan beri kuvvetle yayılmış olduğu Küfe 'den daha ziyâde mukavemet etti.

Basra, ikbâlinin en yüksek derecesine Abbasîler devrinde vardı ; dış mahallesi olan al-Ubulla ile beraber, uzaklara, tâ Çin 'e kadar uzanmakta olan arap deniz ticaretinin antreposu oldu. Şehri nehre bağlayan büyük kanallar, Nahr al-Ubulla ile Nahr Ma'kil, Basra nın sokak ve bahçeleri içinde ekserisi seyr-i sefere elverişli bir çok kollara ayrılıyordu. Biri Ubulla kanalı üzerindeki Kat' al-Kalâ, diğeri Sük al-Kabir ve üçüncüsü de Sük Bâbil tesmiye edilen 3 büyük meşhur sokak bulunuyordu (Kâtib Çelebi, *Cihannimâ*, s. 351 v.dd.). O zaman mû-tad plâna göre, inşa edilmiş olup, kabîleler için ayrı ayrı mahalleleri, ortada bir meydanı ve valinin sarayını ihtiva eden eski Basra 'nın (Barthold, *İslâm medeniyeti tarihi*, trk. nşr. Köprülü, s. 45) garp kapısının (Bâb al-Bâdiya) yakınında bulunan ve „Mirbad al-Başra" denilen kervanların konakladığı büyük bir mahall mevcuttu ki, burası, her taraftan gelen arapların alış-veriş yapmak ve şiir inşad etmek gibi, ticaret ve kültür hareketlerine bir merkez vazifesi görürdü (Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-i kebîr*, İstanbul, 1292, s. 353 v.dd.). Ubulla ve Ma'kil kanalları ile Şatt al-'Arab arasında kalan adanın tam Şatt üzerinde ve cenûb-i şarkî köşesinde, bugünkü Basra om limanı olan "Aşşâr 'in yakınında bulunan, Ubulla kasabası vardı ve burası, Ya'kübi (*Kitâb al-baldân*, nşr. de Goeje, Leyden, 1892, s. 323) ve diğ er arap coğrafyacılarının da işaret ettikleri

gibi, büyük bir ticaret merkezi idi. Zâten halife 'Omar tarafından

kurulup da, bütün Emevîler ve Abbasîler devrinde ilmî ve fikrî faaliyeti ile şöhret kazanan Küfe ve Basra dan, birincinin evvelâ yavaş inkişaf etmesine, sonra da gittikçe ehemmiyetini kaybetmesine mukabil, ikincinin sür-'atle gelişmesinin ve bu suretle, bütün şark orta çağında ehemmiyetli bir ticarî rol oynamasının başlıca âmili bu olmuştu. Bu eski Basra (Zubayr) 'nın diğer bir liman mevkii de, ihtimâl bugünkü Basra 'nın yerinde bulunan, Firât al-Başra veya Firât al-Mizân idi ki, bunu, kervanların hareket noktası olarak, Plinius (Fr. Sarre, E. Herzfeld, *Archeologische Reise in Eaphratund Tigris-Gebiet*, Berlin, 1911, I, 249 v.dd.)

tanımaktadır. *Bin bir gece* masalları bize bu ticaret şehrinin pazarlarında ve kanal-

Ulim Aö*iklopedisi

larında cereyan eden hayatın muhtelif tezahürlerini tasvir eder.

iktisadî refaha muvazi olarak, manevî kültürde de büyük bir inkişaf görüldü. Camiler ile kütüphaneler hayatın fikrî ve manevî ihtiyaçlarını tatmin ediyordu. Küfe ve Basra arap filolojisinin beşiği oldu. Kelâmcılar arasında Basra 'da doğanlardan Emevîler devrinde yaşamış Hasan al-Başri ile, eş'arî mezhebinin mü-essisi al-Aş'ari 'yi zikretmek lâzımdır. Keza ilmî hayatın kaynaştığı faal bir merkez şeklini alan ve ilmî münakaşalarda ve hareketlerde mensubu bulunanlara Başriyün denilenler, yâni Basra şehrine adı bağlananlar, arasında çok geniş ilmi ile şöhret bulan ve 869 da ölen Ca-hiz ile Faylâsüf al-'Arab unvanını alan Kindi (ölm. 873) de sayılabilir. Serbest fikir sahipleri ictimalarını Basra da akdederlerdi. IV. (X.) asırda İhvan al-şafâ [b.

bk.] bu şehirde bulunuyordu. V. (XI.) asırda da arap edebiyatının en parlak şahsiyetlerinden *Makûmât* sahibi Hariri, yine Basra'nın evlâdıdır.

Merkezî hâkimiyetin git-gide inhitatı Basra'nın ihtişamını da ortadan kaldırdı. 871 (257) 'de âsî zengîler [b. bk.] şehirde mütüiş tahribat yaptılar. IV. (X.) asrın başından itibaren karmatlar [b. bk.], Irak için, daimî bir tehlike teşkil ettiler ve 923 (311) te Basra yi yağmaladılar. Zâten Basra, hemen hemen bütün tarihi boyunca, bir parçası bulunduğu Irak kıt'a-sının mukadderatına iştirak etmiş, kıt'ayı zapt-eden fâtiplerin hâkimiyeti altına girmiş ve bu memleketin mâruz kaldığı her türlü karışıklığa sahne olmuştur.

Abbasilerden itibaren Irak, türk tarihi ile daha sıkı bir alâka peyda eder ve kıt'anın umûmî durumu bu tarihin çerçevesi içinde yer almağa başlarken, Basra 'da, gerek halifelerin âsî valileri idaresindeki hâli [bk. mad.

BARİDİ], büveyhîlerin, mazyâdîlerin zamanındaki vekayii, gerek Selçuklular devrindeki muharebeler ve Muntafikler gibi civar arap kabileleri tarafından duçar olduğu akınlar ile türlü değişiklikler geçirdi ve türklerle alâkası, bilhassa bu tarihten itibaren, kuvvetlendi. Selçuk hükümdarlarının Basra yi bâzan, ıktâ suretiyle, bir emîre tevcih ettiklerini görüyoruz. Fakat hanedan mücadeleleri sebebi ile, çok defa buraya fazla dikkat edilmediği, bu yüzden ekseriya, şehrin bâzı ümerânın ve civar kabilelerin yağma ve tahribine uğradığı vâkidir.

Gerek bu sebeple ve gerek 1225 (622) 'te H»ârizmşâhlılar tarafından yapılıp da, Bagdad 'dan gönderilen yardım sayesinde, tardedilen taarruzda, Basra çok telefata verdi.

1258 (656) 'de moğul istilâsı şehrin tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Öyle görülüyor ki,

kanalların ihmâli yüzünden Hu-

■ —- ..... ■ ■- " - 21

322 BASRA.

lagu ahfadı zamanında şehri başka bir yere nakletmek icap etti. Ibn Batûla Basra 'yi, mühim bir kısmı gayr-i meskûn, eski sûrları ve camileri kendi zamanlarında henüz ahâlisi bulunan mahallelerden bâzan millerce mesafe uzakta kalmış bir hâlde buldu. Bu seyyah, şehri nehrin kenarında olarak tasvir ve Basra 'nın , hurmalıklarını çok methetmekle beraber, şehrin, yalnız iktisadî değil, aynı zamanda fikrî sahadaki inhitatından da şikâyet eder. Eski şehrin ortasındaki cami 'Ali 'nin namını taşımakta olmasına rağmen, şehrin o zamanki halkı sünnî idi.

Timur, îrak 'ı istilâ ettiği vakit, Basra ve Cezayir 'i de Bagdad 'a raptetmiş (kış. Huart, *Histoie de Bagdad dans les temps modernes*, s. t8) ve bunun idaresini torunu Mirza Abu Bekr 'e vermişti. Bundan sonra Basra 'nın idaresi Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf a geçti. Bagdad ve Cezayir ile birlikte, bu sülâleden sırası ile Şah Mahmûd, Mirza Cihan Şah, Pir Budak Bey "in hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 1467/1468 (872) 'de uzun Hasan 'a intikâl etti. 1508 (914) 'de de safevî hükümdarı Şâh İsmâ'il, Akkoyunlulardan zaptetti (krş. BAGDAD). İşte Abbâsîlerin inkırazından ve bilhassa büyük Selçuk imparatorluğunun dağılmasından itibaren, Irak 'a hâkim olup da, muhtelif türk ve moğul hükümetleri devrini kaplayan bu müddet zarfında, bütün kıt'anın devamlı ve istikrarlı bir idareye mâlik olmaması yüzünden, Basra ve etrafı da kâh bu hükümetlerin bilfiil işgali, kâh ıktâ suretiyle kendi taraflarından nasb-olunan emîr ve hâkimlerin idaresi ve bâzan da civar kabilelerin tagallübü ile, harp ve cidal sahası oldu.

T a r i h . Basra Osmanlı toprakları arasına 1538 (945) senesinde girmiştir. Gerçi bu tarihten 4 sene evvel, Kanunî Süleyman 'm Bagdad '1 zaptı ve orada 4 ay ikameti esnasında, Basra hâkimi Megamis oğlu Râşid bizzat gelerek itaat etmişse de (krş. Nişancı Celâlzâde, *Tabakâi al-mamâlik fi daracât al-masâlik*, Fatih kütüp., nr. 4423) var. 246 ; Âli, *Kunh al-ahhâr*, basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., T.Y. 2290/32, var. 245; *Gülşen-i hulefa*, istanbul, 1143, var. 61), oğlu Mân' 'i, vezîri Mîr Mehmed i ve kazaske-rini_Edirne'de Boğdan seferine hazırlanmakta olan padişahın nezdine gönderip, şehrin anahtarlarını takdim etmesi ve hutbe ile sikke padişah namına olmak şartı ile, vilâyetin yine kendisine bırakılması bu tarihtedir. Türk men-bâlaınının (Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186; Aynî Ali, *Risale*, s. 9), evvelce ocaklık veya mülkiyet şeklinde verilirken, 1668 (1079) yılında eyâlet olup, bütün arazisinin valiye, 10 yüke bâlig varidatı

' ile, iltizam olunduğunu söyledikleri Basra 'nın ' yerli bir emîre tevcihi o zaman carî bir usûl iktizasından idi. Emîr Râşid, ilk zamanlarda devlete itaatte kusur etmemişse de, bilâhare ahdini bozmuş ve bunun üzerine, 1546 (9 5 3) senesinde Bagdad valisi Ayaş Paşa tarafından yapılan tedip hareketi neticesinde, firara mecbur kalmış, Basra, Bagdad a ilâveten, Ayaş Paşa 'nın uhdesine verilmiş ve ekseriya tenkil i hareketlerinden sonra, Bagdad valilerinin Basra i yi idareye memur edildikleri görülmüştür. Msl. IS49 (956) 'da Bagdad valisi Temerrüd Ali Paşa j Cezayir hâkimi 'Oleyyan-zâde'nin isyanını bastırdığı zaman, Basra da uhdesine verilmişti. Iran ile akdedilen Amasya muahedesi (1555) i ile, Basra hukuken de osmanlı topraklarına ilhak edilmiş ve muahedenin

hükümleri şark hududundaki valiler ile Basra ve Küfe mütevellilerine bildirilmiş (Celâl-zâde, *ayn. esr.*, var. 406), bununla o havalideki aşiretlerin, muhtelif bahaneler ile, Safevîlere baş vurmalarına nihayet verilmek istenmiştir. Osmanlı hâkimiyetine karşı koyanların ve mezhep bağları ile Safevîlere bağlı bulunan aşiretlerin İran 'dan iki-debirde yardım talebinde bulduklarını biliyoruz. Nitekim Bagdad ve Basra beylerbeyleri tarafından bâzı nahiyelere konulmuş ağır vergiler dolayısıyla (*Gülşen-i hulefa*, var. 64), 'Oleyyan-zâde'nin 1568 (9 7 5) 'de çıkardığı ve Bagdad valisi iskender Paşa 'nın şiddetle bastırdığı isyan ile (krş. Ali, *ayn. esr.*) 1598 (1006) 'de yine Basra havâlisinde vuku bulan Seyyid Mübarek isyanı, bunu açıkça göstermektedir.

XVI. asır sonuna kadar Basra 'ya tâyin edilen beylerbeyleri arasında Kubad Paşa (1553 = 960), Derviş Ali Paşa (1563 = 970), Özdemir-oğlu Osman Paşa (1568=975), Mihalıçlı Ah-med Paşa (1587=995), Sinan Paşa (1591 = 999), Hadım Osman Paşa (1593 = 1001) vardır. Bunlardan birincisinin zamanında Hind denizinde faaliyette bulunan meşhur Pîrî Reis 'in, bâzı harekât yaptıktan sonra, Basra 'ya geldiği ve Kubad Paşa 'ma si'âyeti ile Kahire 'de idam edildiği malûmdur. Gene bunun zamanında, evvelâ Muıad Kaptan ve onun muvaffaki-yetsizliğinden sonra da, Şeydi Ali Reis (şaban 961 = temmuz 554) memur edilmişti (Âû, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Ayrı bir eyâlet teşkil etmekle beraber, sefer vukuunda Bagdad beylerbeylerinin kumandasında bulundurulan Basra beylerbeyleri, ocaklık suretiyle, muhafaza ettikleri memuriyetlerinde, muhtelif mezheplerdeki arap kabileleri ile mücadele yüzünden, fazla kalamamışlar, hattâ bâzan Basra da muhasaraya bile uğramışlardır.

Taver-nier nin anlattığına göre, şehrin yakınlarına soBASRA.

3*3

kulan araplar ile hükümet makamları arasında, Basra ya bir fersah mesafeye kadar bütün sahra, arapların, şehir ise, türklerin hâkimiyetinde kalmak şartı ile, bir anlaşma yapılmışsa da, bunun tatbiki mümkün olamamış, nihayet bir beylerbeyi, mansıbını nüfuzlu bir yelliye 40.000 kuruş mukabilinde satarak, bu karışık vaziyetten kurtulmak istemiştir. Efrâsyâb adını taşıyan ve yerliler arasında büyük bir nüfuza mâlik bulunan bu yerli, büyük bir müsellâh kuvvet vücuda getirdiği gibi, adetâ müstakil bir hanedan kurmağa muvaffak olmuş ve bu hanedan zamanında Basra limanı Avrupa ticaretine açılarak, buraya sırası ile portekizliler, hollandalılar, ingilizler ve fransızlar gelmiştir. Ahmed I. 'den Köprülü 'lerin sadaret devirlerine kadar süren bu devre esnasında Bagdad da çıkan hâdiseler ile [bk. BAGDAD] diğer gaileler, Efrâsyâb ile oğlu Ali ve torunu Hüseyin Paşalan hemen-hemen müstakil bir hâle getirmiştir (Niebuhr, *göst. yer.*). Bagdad m Osmanlı devleti tarafından istirdadını müteakip, bu eyâletin valileri Basra da müstakillen hüküm sürenler ile mücadele etmişlerdir. Ali Paşa'nın 1645 (1055) 'te Bagdad 'a tabî Dekke kalesini zapt etmesi üzerine, Bagdad valisi Küçük Musa Paşa, kuvvet sevk-ederek, eski vaziyeti iadeye muvaffak olmuştur (*Gülşen-i hulefa*, var. 81). Daha sonra Lahsa beylerbeyi Mehmed Paşanın şikâyeti üzerine, Bagdad valisi Murtaza Paşa, hükümet emri ile harekete geçerek, Hüseyin Paşa 'nın tahassun ettiği Kurna kalesini mahasara ve paşayı firara mecbur edip, Basra ya girmiş, fakat gösterdiği hırs ve tamâdan başka, Basra 'yi Bagdad 'a ilhak etmek emelinde bulunması, halkı ve civar kabîleleri ayaklandırmış ve Murtaza Paşa Bagdad 'a

kaçıp, Basra 'ya, ahâlinin arzusu ve devletin muvafakafı ile, tekrar Hüseyin Paşa getirilmiştir (Naima, *Tarih*, VI, 116 v.d.; Silâh-dar, *Tarih*, I, 15 v.d.; *Gülşen-i hulefa*, 84 v.d.). Bu hâdiseden sonra cür'eti artan Hüseyin Paşa, Lahsa beylerbeyi Mehmed Paşa 'yi azil ve bu memleketi Basra ya ilhak ettirmiş, Mehmed Paşa 'nın, Mekke şerifi Zayd 'e iltica ile, vaziyeti o vasıta ile merkeze bildirmesi üzerine, Bagdad valisi Uzun İbrahim Paşa 'nm serdarlığı altında teşkil edilen kuvvetler Hüseyin Paşa üzerine gönderilmiştir. Hüseyin Paşa, Kurna'da şiddetli bir mukavemet gösterdikten başka, Muntafik şeyhi ile diğer aşiretlerin yardımını te'mîn eylemiş ise de, karışık hâdiseler neticesinde, Basra 'ya, civar kabile arsıpları hâkim olmuştur. Nihayet serdar, maiyetindeki kumandanlardan

Diyabekir valisi İbrahim Paşa 'nm tavassutunu kabû! edip, Hüseyin Paşa ile bir anlaşma yapmış ve bu anlaşma mucibince, Hüseyin Paşa 'nın devlete, peşî olarak, 500 ve senevi 200 kese akçe vermesi, „rikâb-ı hümâyuna arzı ubudiyet etmesi", tacirlerden gasbettiği malları sahiplerine iade eylemesi, Basra yi oğlu Efrâsyâb 'a bırakması ve Lahsa 'ya da tekrar Mehmed Paşa nın getirilmesi kararlaştırılmıştır (*Gülşen-i hulefa*, 94 v.d.; Râşid, *Tarih*, I, 126 v.d.; Silâhdar, I, 473 v.d.). Mamafih Hüseyin Paşa, anlaşmaya rağmen, keyfî hareketlerinde devam ettiği için, yerine kethüdası Yahya Ağa 'nın tâyin olunduğunu ve bu tâyin fi'len tat-bikma, mühimce bir kuvvetin başında olarak, Bagdad valisi Kara Mustafa Paşa'nın memur edildiğini göüyoruz. Hüseyin Paşa mallarını ve j ailesini İran 'a gönderip, Kurna kalesinde ken-; dışını müdafaaya çalışmışsa da, mağlûp olarak, kaçmış ve Basra 'r.m idaresi Yahya Paşa 'ya tevdi

edilmiştir ki, Basra'nın diğer eyâletler gibi idaresi, bu tarihten başlamaktadır. Kara Mustafa Paşa tarafından, Basra kalesinin muhafazası için, 1500 yeniçeri tâyin edilmiş, 3.000 kadar yerli kulu tahrir olunmuş, tamire ve cephaneye muhtaç kaleler tesbit edilmiş, Basra eyâletinin fazla varidatı ile mâmur mülhakatının yerli kulu ulufesine mütehammil olduğu ve defterdar ile müstakil muharrir ihtiyacı bulunduğu İstanbul'a bildirilmiştir. Fakat 1668 (1079) 'de Yahya Paşa ve 1670 (1081) ' t e Kapıcıbaşı Mustafa Paşa, vilâyet iradının ancak devlete verilmesi lâzım gelen 200 keseye kâfi geldiği, fakat yerli kulu ulufesine kâfi olmadığı ve müstakil muharrir ve defterdara ihtiyaç bulunmadığı iddiası ile isyan etmişlerdir. Bunlardan birincisi Bagdad valisi tarafından mağlûp ve firara mecbur edilmiş, ikincisinin istifasından sonra, bizzat Kara Mustafa Paşa uzun uzadıya tetkiklerden sonra, mîrî, vakıf, mülk ve mu aflarını, şer'î öşürler ile örfî resimlerini tes bit ettirmiş, irâd ile masraf arasında mümkün mertebe bir muvazene yaptıktan sonra, tahrir defterlerini Basra hazinesine koyarak, suretlerini istanbul 'a göndermiş ve memnuniyeti celb eden bu hareket neticesinde kendisine Basrr eyâleti tevcih edilmiştir. Bu tarihten itibaren 20 sene kadar süren sükûnet devresinde vali lerin sık-sık değiştirildiği görülmektedir. 169c (no1) tarihinde zuhur eden veb& salgını bü yük telefata sebebiyet verdiği gibi, vergi tah silinde vali ile reaya arasında çıkan ihtilâflara Muntafik aşireti de karışmış, vali Ahmed Paşa öldürülmüş, Bagdad valisinin kumandasında gönderilen kuvvetler de Muntafik şeyhi Mâni tarafından mağlûp ve firara mecbur edilmiştir. Bu sırada devlet, garp hudutlarında büyük meseleler ile uğraştığından, Irak işlerine lâzım olduğu kadar

ehemmiyet verememiş, Mâni' 'a *is-timâlet-nâme* verdikten başka, mevcut timarla-rına bir mikdar daha ilâveler yapılarak, meşeh

BASRA.

lenin yatırılmasına çalışılmışsa da, bu havalide sulh ve sükûnun avdeti için, 1700 senesine kadar beklemek icap etmişti. XVIII. asrın başına kadar Basra havâlisinde karışıklığın devam ettiği ve Karlofça muahedesinden sonra, devletin Irak meselesini, kat'î olarak, hâlle karar verdiği anlaşılmaktadır. Filvaki, evvelâ Muntafik şeyhi Mâni 'in, sonra aralarında zuhur eden ihtilâf sebebi ile, Hüveyze hanı Parac Allah 'm tegallübüne mâruz kalan ve daha sonra da (1696 = 1108) iranlıların eline geçen Basra ve Kurna yi geri almak ve burada devlet hâkimiyetini iade etmek için, 1700 (1112) 'de, Bagdad valisi Daltaban Mustafa Paşa kumandası altında, büyük kuvvetler toplanmış ve bu seferin hazırlıkları, ince teferruatına kadar, düşünülerek, harekât başlamıştır. Daltaban Mustafa Paşa, maiyetinde kendi kuvvetlerinden başka, Diyar-bekir, Şehrizer, Halep, Sivas, Karaman, Birecik ve Amasya gibi yerlerin paşaları ve askerleri ile birlikte yola çıkmış, Birecik iskelesinde 120 büyük ve küçük sefinenin inşa ve teslih edilmesi ferman olunmuş ve bütün bu kuvvetler Basra ya doğru yürürken, kabîle şeyhleri de birer birer gelip, dehalet etmişlerdir (bu seferin tafsilâtı için bk. Bayezid umumî kütüp., yazm. nr. 4935, *tür. yer.*). O sırada iranlıların Basra muhafızı Davud Han, serdara mektup gönderip, vilâyetin tesliminde ayak sürüme istemişse de, buna ehemmiyet verilmeyerek, Ali Kuh ve Abdürrahim yüzbaşılıkların bulunduğu Kurna ele geçirilmiş, Davud Han da Basra'dan alelacele kaçmağa mecbur kalmıştı.

Basra tarihinde yeni bir devir açıp, „Heme-dan fatihi" ve „Eyyûbî" lâkapları ile meşhur olan Hasan Paşa'nın bu vilâyete tâyinine kadar geçen ve 20 sene kadar süren zamanda, en ehemmiyetli hâdise olmak üzere, Muntafik şeyhi Mânîl oğlu Mağâmis 'in isyanı ve Bagdad dan gönderilen kuvvetler ile tenkili göze çarpmaktadır (1707—1709). Hasan Paşa ile oğlu Ahmed Paşa, Bagdad 'a ilâveten, Basra valiliği de yapmışlar ve kendileri Bagdad 'da oturup, Basra yi, kölelerinden bir mütesellim vasıtası ile, idare etmişlerdir. Uzun müddet Irak havâlisinde hüküm süren ve bütün kabileleri itaat altına almağa muvaffak olan bu iki valinin zamanları ile Ahmed Paşa'nın ölümünden (1747) sonra, Bagdad 'da baş gösteren kölemen idâresinin inkırazına (1831) kadar, Basra'nın mukadderatı Bagdad 'a bağlı kalmıştır [bk. BAGDAD]. İlk kölemen valisi olan Ebû Leyle Süleyman Paşa zamanında Basra 'yi alâkadar eden en mühim hâdise, Şeyh Bender 'i başa geçirmek ve diğer kabileler ile ittifak etmek sureti ile, isyan eden Muntafik aşîretinin te'dibi (1749) ile Şatt al-'Arab kaptanı olup, Muntafik aşîreti ile birleşerek, ayaklanan ve sonra ele geçirilen mîr-i mîrân Mustafa Paşa hadisesidir (krş. İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, var. 197 ; *Davhat al-vuzara* ; Vâsıf, *Tarih* ve onda naklen Huart, *ayn. esr.*, s. 160). 1772 (u86)'de, Basra dâhil olmak üzere, Irak'ta çıkan veba salgını büyük telefâtı mucip olmuş, kölemen idâresinin zâtından ve Kür-distan 'daki karışıklıklardan istifâde eden Zend Kerim Han, kardeşi Sâdık Han vasıtası ile, mütesellim Süleyman Ağa tarafından müdafaa edilen Basra yi muhasara ettirmiş, bir seneden fazla süren muhasaradan sonra, şehir iranlıların eline düşerek (1776 = 1190), 3 sene onlarda kalmıştır. Sâdık Han Basra dan alacağını alıp

mütesellim, defterdar ve gümrükçüyü Şiraz "a göndermiş, Basra'nın idaresini de biraderzâdesine, Ali Mehmed Han a bırakmıştır. Yaptığı yolsuz işler ile halkı soğutan hu zat, kendisine boyun eğmeyen Muntafik şeyhi ile çarpışmağa mecbur olmuşsa da, muvaffakiyet te'min edememiş, mamafih, Basra'nın iranlılar tarafından tahliyesine kadar, burada kalmıştır. Zend Kerim Han 'in vefatı (1779), Basra yi eski sahiplerine kavuşturduğu gibi, İran da itibar gören mütesellim Süleyman Ağa da avdet ederek, Bâbıâliye müracaat etmiş ve istidasına muvafık cevap alarak, Basra valiliğine ve bir az sonra da, Basra ile birlikte, Bagdad valiliğine geçmiştir (bk. BAGDAD; Cevdet, *Tarih*, I, [V, VIII, fihrist). Büyük Süleyman Paşa zamanında, Hindistan da Misur sultanı Tipo tarafından gelen elçilerin, bir Hind limanına mukabil Basra'nın hiud-lilere kiraya verilmesi yolunda Osmanlı hükümetine müracaatları (Cevdet, *Tarih*, III, 282 v.d.) ile Basra mütesellimi Mustafa Ağa 'nın, Basra mukataaları ve Şâvî-zâde meseleleri ile alâkadar olan isyanı, bu isyanın tenkili (1789 = 1203) ve daha sonra mütesellimlerden Selim Ağa vakası (1810 = 1225), Basra tarihinde kaydedilecek

hâdiselerdendir. Son kölemen valisi Davud Paşa, gerek Basra da ve gerek civar aşiretler arasında, büyük bir nüfuz tesis etmiş, kölemen ocağı yıkıldıktan sonra, Basra uzun müddet, Bagdad 'a tabî kalarak, Bagdad valilerinin mütesellimleri tarafından idare edilmiş ve tarihi de Bagdad tarihine bağlı kalmıştır. OSMANLILAR DEVRİNDE BASRA.

Zamanla ehemmiyetini kaybederek, daha şarka, Şatt al-'Arab sahiline yakın bir yere, naklolunmuş bulunan bugünkü Basra, eski Basra 'ya 8—10 km. mesafede,

fakat Şaft al-'Arab 'dan da 3 km. kadar garptadır. Birbirine muvazi 3 kanal, şimalde Nahr al-Handak, ortada Nahr al-'Aşşâr ve cenupta Nahr Hörah, Şatt al-'Arab 'dan garba doğru uzanır ; bugünkü Basra şehrine kadar hurmalıklar ve bahçeler arasından
BASRA. 325

geçtikten ve bir çok kanallara bölündükten sonra, şehrin garbında birleşirler. Bunların içinde en ehemmiyetlisi olup, Şatt ile birleştiği yerdeki asıl Basra limanına bugün kendi adını vermiş bulunan Nahr al-'Aşşâr ile diğer kanallarda, bilhassa med zamanlarında, vâki seyrü seferi „belem" tâbir edilen 8—10 in. uzunluğundaki kayıklar temin eder.

Elimizde, maalesef, şehrin XVI. asırdaki vaziyetini bildiren malûmat yoktur. Kâtib Çelebi nin, bu havalideki Zekkiye kalesi için „bir zamanlar Al-i Muşa'sa' payitahtı idi" dediği doğru ise (*Cihanniimâ*, göst. yer.), Basra'yı bu devirde Irak 'in diğer küçük şehirleri gibi farz ve buranın XVII. asırda mevcudiyetini bildiğimiz, bir çok şeyden mahrum olduğunu kabul etmemiz mümkündür. Bu şehre ilk ziyaretini 1639 da yapan Tavernier (*Les Six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1677, I, 218 v.dd.), Basra'nın bir fersahtan daha uzun olduğunu ve Vârr.jlen yontma taştan inşa edilmiş bulunduğunu söylemektedir. Şimalde ve cenuptaki kanalları hâricde bırakan bir sûr, mus-tatil şeklinde bulunan şehri çevirmiş bulunuyordu ki, bu duvar, Kurna yi tahkim eden ve oraya ikinci bir sûr çeken Hüseyin Paşa tarafından, XVII. asır ortalarında, Şatt al-'Arab'a kadar uzatılmış, bir çok bahçeler şehir içerisine alınmak suretiyle, Basra genişletilmişti. Bu şehir üzerinde büyük bir dikkat ve emek sarf-eden Afrâsyâb 'in bu torunu,

keza Şatt kenarında ve bugünkü 'Aşşâr in olduğu yerde bulunan Manâvi mahallesini de tahkim etmiş ve burada kendisine müstahkem bir şato yaptırmıştı ki, bilâhare Bagdad valisi ile mücadelelerinde buraya çekilerek, müdafaa yapmağa çalıştığını aşağıda göreceğiz. Hüseyin Paşa Basra da büyük bir cami de yaptırdı. Bu cami XVIII. asırda bile şehrin başlıca camii idi ve ancak XIX. asırda Davud Paşa kölelerinden mütesellim Aziz Ağa'nın, kâr-gir olarak, inşa ettirdiği cami güzellikçe bunu geçebildi. Afrâsyâb ve halefleri devrinde hırıs-tıyanlara ve bilhassa avrupalı tüccarlara geniş hürriyet ve müsaadeler verildiği, dolayısıyla, Basra 'nın ticarî ehemmiyeti çok arttığı, her sene holandalı, ingiliz ve hind tüccarları buraya mebzul miktarda mal getirdiği için, bunları muhafaza edecek antrepolar ve hanlar inşa edildi. Bunun için de, gerek Manâvi ve Nahr al-'Aşşâr 'm şimal kıyısında Şatt kenarındaki Makâm-i 'Ali mahalleleri ve gerek Şatt 'in sol sahilinde MakSm-i 'Ali 'nin karşısında bulunan ve zâten türkçe adı da buna delâlet eden, Kapan kalesi tahsis olundu. Mamafih bu hususta, yua« Şatt'm sol sahilinde ve Kapan'in cenu-buada, Manâvi 'nin karşısındaki KirdalSn (krş, Kurdalân, *Sayâhat-nâme-i hudüid*, Bayezid kutup., türk. yazm., nr. 4935 ve Böğürdelen, *Czhan-nümâ*) kalesinden de istifâde edildiği düşünülebilir (Basra 'nın birinci defa iranlılarda bulunduğu esnada (1696—1700), burada yeniden bir kale yapmışlardı ki, istirdattan sonra, buranın muhafazası için, 100 yeniçeri ile 2 top konulmuştu). Diğer taraftan XVIII. aşırda İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Mısır gibi, imparatorluğun büyük şehirlerinden buraya bir çok tüccarlar gelmekte ve avrupalı tüccarlar ile alış-veriş

yapmakta ve bir kısmı da mallarını, çok güç ve masraflı olmakla beraber, Dicle 'den naklettir-mektedirler (Niebuhr, *Voyage en Arabie*, Ams-terdam, 1780, II, 172 v.d.).

XVII. asırda gümrük resmi, her kes için, 5 % idi; fakat beylerbeyi için de ayrıca 4 % ödenmekte idi ki, onun bilhassa deve ve hurma satışlarından aldığı bu para kendisine senede büyük bir meblağ temin ederdi; bilâhare gümrük resmi avrupalılar için 3 % ve diğer milletler için 7 % olmuştur (Niebuhr, *göst. yer.*).

XVIII. asırda Basra, 5 kapısı bulunan bir sûrun içinde ve 70 mahalleden mürekkep, 40—50.000 nüfuslu bir şehirdir. Bu kapıların ikisi şimal tarafındadır : Darvâzat al-Ribât yahut Bâb al-Ribât ve Bâb al-Bağdâd. Diğer 3 ü garba ve cenuba bakan taraftadır: Darvâzat al-Zubayr yahut Bâb al-Zubayr, Darvâzat al-'Şirâci ve Darvâzat al-Macmü'a. Manâvi ve Maksim-i 'Ali 'yi de ihtiva eden ve içerisinde bir çok şeyhlerin namına olduğu gibi, Mahallat al-Afgân, Mahallat al-Yahüd adlı mahallerde bulunan — ki, bunlardan her biri 10—20 veya 300—400 evli olmak üzere, çok muhtelif büyüklükte idiler — Basra, bu asırda, Niebuhr 'un anlattığına göre, artık eski ehemmiyetini kaybetmişti. Vaktiyle beylerbeyinin ikamet ettiği, fakat o zaman mütesellimin oturduğu bina 'Aşşâr kanalı kenarındadır. İki tarafında Fransız ve İngiliz ticaret acenteleri vardır. Buna mukabil kapudan paşa, Manâvi 'de oturmakta idi (*göst. yer.*). Bidayette doğrudan doğruya İstanbul 'dan tâyin edilen ve Basra benderinde

50—60 tekne bulunduran kapudan paşa, yalnız Dicle ve Fırat nehirlerinde asayişini temin etmekle kalmaz, aynı zamanda, korsanlara karşı açık bulunan Basra körfezini de muhafaza ederdi. Kapudan paşanın ve bu filonun ihtiyaçları, Bagdad ve Basra vilâyetlerinin büyük kazalarından gönderilen varidat ile temin edilirdi. Bilâhare hâkimiyet Bagdad valilerine geçip de Basra'nın bir mütesellim ile idare edildiği devirlerde, varidatları Bagdad valileri tarafından zaptedilen „kapudan paşalar" da onların bir memuru menzilesine indiler ve mütesellimler gibi, Bagdad valilerinden emir telâkki etmeğe

326 BASRA.

başladılar. Bu esnada buradaki filonun kemiyet ve keyfiyetçe bozulmuş olması tabiidir.

Bu asırda Basra'da, mütesellimden ve yine Bagdad valisine bağlı defterdardan başka, bir gümrükçü ve bir de yerliler arasından, *acall al-balad* tâbir edilen, çok nüfuzlu birisi mevcuttu ki, divana da dâhil olan bu son zâtın reyini almadan, mütesellim hiç bir iş göremezdi. Diğer taraftan İstanbul dan tâyin edilen bir kadı veya naibi ve bütün ulema, seyyidler ve şeriflerin reisi olan *nakib al-aşraf* ve yine hepsinin, tâbi olduğu, makamı irsî olan bir *mufti al-hanaji* vardı. Büyük Süleyman Paşa dan itibaren, bir de *mufti al-şâfi'i* bulunmaktadır.

iranlıların işgalinden sonra, Basra'ya şî'îler de gelmiş ve bir müddet sonra, sünnîler 30 % 'a kadar çıkmışlar ve XIX. asrın sonlarına doğru bu nisbet 50 % 'ye kadar yükselmiştir { *Basra salnamesi*. 1309). Basra'da, tam bir „orta" teşkil etmemekle beraber, yeniçeriler de vardı. Fakat bölük ağaları, umumiyetle, Kurna kalesinde bulunuyorlardı. Devlet merkezinde olduğu gibi, bu

esnada, bu teşkilât burada da bozulmuş ve mütesellim, ekseriya kendi arzularını tatbik ettirecek çapırlıcu takımını „yerli kulu" olarak, yazmıştı. Mamafih her hangi bir tecavüz ve yağmaya uğramamak için, esnaf da bu teşkilâta giriyordu.

Basra, evvelden olduğu gibi, osmanlı hâkimiyeti altına geçtikten sonra da, zaman-zaman civar kabilelerin, bilhassa bunlardan ikisinin, Ka b aşireti ile Muntafik aşiretinin tecavüz ve yağmasına mâruz kalmıştı. Bu tecavüzler, ekseriya, çok ve meşhur olan ve 20 'den fazla çeşidi bulunan Basra hurmalıklarını yağma veya Şatt al-'Arab 'dan geçen tüccar gemilerini zapt için yapıldı. Ka'b aşireti, kahve ve başka bir eşya ile yüklü bir gemi geçerken, bunları kendilerine ehemmiyetli bir miktarda bir vergi vermeğe ve avdetlerinde de hurmalarını satın almağa mecbur tutarlardı. Hattâ bu kabilenin şeyhi, bu yüzden, 1765'te bir kaç ingiliz gemisini tevkif etmiş ve bâzı hâdiseler çıkarmıştı. Bu aşiret halkının, Basra'da zayıf bir idare gördükleri vakit de, burayı yağmaya geldikleri ve bu yüzden bâzan kendilerini basraîların dostu telâkki eden, hakikatte ise, mukataası şeyhe tefviz edildiği için, bu şehre âit hurmalıklara, kendi mülkleri gibi bakan Muntafik aşiretleri ile mücadele ettikleri olurdu (Niebuhr, *ayn. esr.*, s. 191; Huart, *ayn. esr.*, s. 149). Muntafik aşireti de Dicle üzerinde Bagdad a doğru giden gemileri durdurur ve onlardan haraç alırdı. Esasen emniyetsizlikten dolayı, 150—200 gemi birlikte sefere çıkar, fakat muhtelif aşiretlere 13 yerde *hava* tâbir edilen rüsümü verirdi (*Basra salnamesi*, 1308). XVII. aşırdan itibaren, Basra hurmalıkları, mukataa suretiyle, Muntafik aşireti şeyhine verildiği için, bunlar, iktisadi ve idarî sebepler

ile, Basra üzerinde bir hak iddia etmekte kendilerini haklı görürler ve bunun için de sık-sık isyan ederlerdi. Takibata mâruz kaldıkları vakit ise, Cezayir sedleri tâbir edilen Fırat üzerindeki bendleri yıkarlar ve etrafi istilâ eden sular ve bu suların teşkil ettiği, sazlık ve kamışlık gölcüklere {f}ör) iltica ederek, kendilerine karşı yapılan harekâtı güçleştirir ve bâzan imkânsız hâle getirirlerdi. Bilâhare Bagdad valisi Gözlüklü Reşid Paşa zamanında bu mukataanın bir kısmı Muntafik 'ların iltizamından kurtarılarak, hükümet idaresine alınmış olduğu gibi (1273 — 1856/1857), yine Bagdad valisi Namık Paşa zamanında da geri kalan kısmı onlardan alınmış ve Basra mü-teselliminin idaresinde, doğrudan doğruya hazineye mal edilmişti (1282 = 1865/1866). Basra, XIX. asrın ilk yarılarında, daha fazla gerilemiş ve öteden beri tekerrür eden veba salgını ve gölcükler dolayısıyla artan sıtma sebebiyle, nüfusu hayli azalmıştır. Asrın birinci yarısında 600'ü kârgir ve mütebakisi şarifa tâbir edilen kuru hurma dallarından bina edilmiş olmak üzere, 2.000 ev ve yalnız 10.000 nüfus vardı (Mehmnd Hurşid, *ayn. esr.*, s. 5). Mamafih Basra, bu asrın ikinci yarısında, bir taraftan Süveyş kanalının açılması, Hind denizi ve körfez ticaretinin yeni şartlar içinde gelişmesi ve diğer taraftan da, bilhassa Midhat Paşa nm valiliği sırasında, bu bölgede devletin nüfuzunun kuvvetlenmesi ile, asayişin teessüsü ve şehirdeki ümran faaliyetleri sayesinde, yavaş yavaş tekrar inkişaf etti. Bu devre âit kaynaklar, Basra'nın nüfusunu 18.000 (V. Cuinet ye göre) ile 60.000 arasında gösterirler ki, bu sonuncu rakam fazla mübalâğalı olsa gerektir. Evvelce Basra limanında, bir mikdar çergi ve kulübe ile bir kaç harap binadan başka, bir şey yokken, Basra nın imarına âit ilk esaslı teşebbüsü

başaran Midhat Paşa tarafından — 1870 'ten itibaren, kısa bir zaman içinde — burada kışla, hastahane, tersane v.s. gibi, büyük binalar ile beraber, yeni bir mahalle kuruldu. Yine Midhat Paşa bir taraftan nehir üzerinde işlemekte olan İngiliz vapurları ile rekabet etmek için, „Idâre-i nehriye" ve diğer taraftan da, o sırada yeni açılmış olan Süveyş kanalı yolu ile Basra dan İstanbul 'a doğru vapurlar işletmek üzere, „Umman-ı Osmanî" adlı birer seyr-i se-fain idaresi tesisine muvaffak oldu.

Basra arazisi, XIX. asrın ikinci yarısında, bütün Irak toprakları gibi, Bagdad eyâletinin (sonra vilâyet), bir parçasını teşkil ediyordu. Midhat Paşa ayrıldıktan sonra, bâzan vilâyet ve bâzan da tnutaşarrjflık olarak idare edildi ve

BASRA - BASRA KÖRFEZİ. 3=7

1884'te, artık kat'î olarak, ayrı bir vilâyet hâlini aldı ki, bu-vilâyet, bütün aşağı Irak'ı ihtiva etmekte ve az çok nazari olarak, Basra körfezinin şark kıyıları üzerinde ve gayr-i muayyen bir surette de, bu kıyıların hinterlandında uzanmakta idi. Bu esnada merkez livasından

başka, merkezi Nâşiriya kasabası olan Muntafik livası ile 'Ammâra ve Nacd sancaklarını ihtiva ediyordu.

Kurna ve Kuveyt ise, merkeze bağlı kazalar idi.

1914 — 1918 harbi sırasında Basra, İngiliz-hind kuvvetleri tarafından işgal edilerek, hedefi Bagdad olan askerî hareketlere üs hizmetini gördü. Bugün Basra Irak kırallığının ayrılmış olduğu 14 livadan birinin merkezi olup, nüfusu da 55.000 kadardır. Şehrin asıl ehemmiyeti, munsabları Basra körfezinde bulunan nehirler boyunda toplanmış olan Irak 'ta, nehir nakliyatından deniz nakliyatına geçiş noktasında yer almış bulunmaktan ileri gelmektedir. Basra limanının

ihracatı arasında hurma başta gelir ve ayrıca buradan, hububat, yün, keçi kılı, deri, susam v. s. ihraç olunur. Buna mukabil, Hindistan 'dan ve daha seyrek olarak, Avrupa dan gelen vapurlar, memleketin muhtaç olduğu mâmûl eşyayı Basra ya çıkarırlar. Kara nakliyatı, ingilizlerin umûmî harp senelerinde inşaaya başlayarak Bagdad a ulaştırdıkları 570 km. dar hatlı demir yolu sayesinde, daha fazla sür'at ve vüs'at kazanmış ve bilâhare bu demir yolu Bagdad 'dan İran hududunda Hânikin 'e ve Musul civarındaki Kerkük petrol sahasına uzatıldığı gibi, son yıllarda Türkiye 'den gelen ve Musul 'dan geçen normal genişlikteki demir yolunun Bagdad 'a varması sayesinde, Basra şehri, garbî Avrupa yi Hindistan'a bağlayan yol üzerinde aktarma mevkii olmuştur. Avrupa dan Hind e, Felemenk Hindistanı ve Avus-turalya 'ya giden muntazam hava postalarının esaslı durak yeri olarak da ehemmiyet kazanmıştır. Basra limanı, körfezdeki med ve cezir hareketlerinden faydalanır. Şatt al-'Arab 'in genişliği burada 500 m. yi bulur. Nehrin munsabmdaki kumsal topuğu aşıldıktan sonra (ki, bü yük vapurlar umumiyetle burada Fav önünde kalır yahut nehre girmek için, med zamanını bekler), 120 km. mesafedeki Basra'ya kadar, Şatt al-'Arab üzerinde derin sulara rastlanır. Te'sirinî yalnız Şatt al-'Arab da değil, Fırat ile Dicle 'nin aşağı kısmında bile hissettiren med hareketlerinin faydası, yalnız mansabdan gemilerin girmesine hizmetten ibaret olmayıp, vasatî olarak 24 saatte 2 defa, suların seviyesi yükseldiği için, nehrin iki kıyısında uzanan hurmalıklar bu sayede kendiliğinden sulanabilmektedir. ....■.-.-.

Bibliyografya : Makalede zikredilenlerden başka bk. Belâzori (nşr. de Goeje), tür. yer.; *Bibi. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 80 v.d.; II, 159 v.d.; III, 117 v.d.; V, 187 v.dd.; VII, 323; tbn Rusta, *Kitâb al-a'lâk al-nafslya* (nşr. de Goeje), 94, 97, 180, v. b.; Hamd A İlâh Mustavfi, *Nuzhat al-kulüb* (nşr. le Strange), 45 v.dd.; İbn Serapion (*JRAS*, 1895, s. 29, 213 v.dd.); Yâküt (nşr. Wüstenfeld), I, 936—953 ; İdrisi (frns. trc. Jaubert), I, 368 v.d.; İbn Batüta (Paris), II, 8—16; Celâl-zâde Mustafa Nişancı, *Tabakât al-mamiulik fi daracât al-ma-sâlik* (Fatih kütüp., 4423, var. 14 v.d., 246, 394, 406); 'Ali, *Kunh al-ahbür* (basılmamış kısım, Üniversite kütüp., T. Y. 2290/32, var. 205, tür. yer.) ; *Kanun-nâme* (Millet kütüp., nr. 73, var. 6) ; *Arşiv kılavuzu*, I (1938) ; Basra şehrindeki câmî ve mescidler ile Ayaş Paşa camii vakfiyesi (1151) hakkında bk. Başvekâlet arşivi, *Haremeyn mukataası deft.* 3377/20; Pe-çevî, *Tarih*, I, 366 v.dd.; L. Caetani, *Annali dell'Islam*, III, 282—309, 769—784 ; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Calipkate*, s. 44 v.dd.; J. B. Tavernier, *Les six voyages en Turguie, en Perse et aux Indes* (Paris, 1677), I, 218 v.dd.; Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1780), II, 272 v.dd.; F. Beaujour, *Voyages militaire dans l'empire Ottoman* (Paris, 1829), II, 85, 108, 115, tür. yer.; Ritter, *Erdkunde*, X, 175—182 ; XI, 1032—1056; E. Sa-chau, *Am Euphrat und Tigris*, s. 16 v.dd ; M. von Oppenheim, *Von Mittelmeer zam Per-sisehen Golf*, II, 293—304; Hammer, *Hist. de l'Emp. Ott.* (Paris, 1856), V, 290; XI, 242 v.dd.; XII, 346 v.dd.; XIII, 47 v.dd.; XV, 219 v.dd.; Fr. Sarre, Ernst Herzfeld, *Ar-cheologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet* (Berlin, 1911), I,

249 v.dd.; Cl. Huart, *Hist. de Bagdad en temps moderne*, s. 149 v.dd.; tür. yer.; Cuinet, *La Turçnie d'Asie*, III, 258 v.dd.; diğer bibliyografya için bk. mad. BAGDAD.

[Leyden tab'ında R. HARTMANN 'in yazdığı bu makale, BESİM DARKOT ve M. TAYYİB GÖKEİLGİN tarafından tevsî edilmiştir.]